

על אדם ואדמה

היבטים של שמירת הלשון ואהבת הארץ הרב אלישע וישליצקי

יתן ה' ויהיו לרצון הדברים הבאים, לעילוי נשמתו של גאון בתמימות ובטהרה, במסירות ובענוה, באחדות ובאהבה, מו"ר הרב שלמה אליהו רענן זצ"ל, אשר דמותו לא תמוש מאתנו ותהיה מאירה את מוחנו ולבנו.

לזכור ולשמור

מפגש האדם עם כוח הדבור ותוצאותיו – נלמד מזויות שונות¹. הדיבור הוא כוח מרכזי, חיוני ואף קיומי באדם – ולא בכדי משתמע הפסוק "ויהי האדם לנפש חיה"² ל"רוח ממללא"³ שהיא מהות הדיבור.

בשל מרכזיותו של כוח הדיבור, מתייחסת התורה במקומות שונים למהותו, למניעיו ולתוצאותיו⁴.

באחד מאלו, מצוה אותנו הדרישה האלוקית להישמר מאוד בנגע הצרעת⁵. אין הדברים אמורים רק ביחס להלכות נגעים, כלליהם ופרטיהם⁶, אלא במיוחד ליחס שבין שמירה לבין חיוב הזכירה האמור בפס' הבא⁷: "זכור את אשר עשה ה' אלוקיך למרים בדרך בצאתכם ממצרים".

1. הרחבת דברים בספר ויקרא פרק י"ד, במדרש ספרא שם ובפרושו של מהר"ל בנתיב הלשון
2. ספר בראשית פרק ב' פס' ז'
3. תרגום אונקלוס, שם
4. וכן בספר שמות פרק ד' פס' א'–י"ב, ובמסכת שבת דף צ"ז – בדברי ריש לקיש
5. ספר דברים פרק כ"ד פס' ח'
6. מעין האמור במסכת מכות דף כ"ב ובמסכת שבת דף קל"ג
7. ספר דברים פרק כ"ד פס' ט'

הנה כי כן, באותו מקום סומכת התורה את עניין הנגע לחיוב זיכרון, ובכך נותנת משמעות לצורך לטהר את לשון האדם ודיבורו. כאשר תישמר הטהרה הפנימית, לא יופיעו הנגעים, אבל כאשר ייפגם הטוהר שבכוח הדיבור, יבוא הדבר לידי ביטוי על-ידי ההשגחה הפרטית, בנגעים הגלויים לעין⁸, כפי שהורונו חז"ל במדרש⁹: "ללמדך שאין נגעים באים אלא על לשון הרע". אם אכן לא רק בתוצאות אנו עוסקים, אלא בחיפוש המשמעות – אזי גם הזיכרון מביא אותנו להתבונן במה שעשתה מרים ובמה שארע כתוצאה מכך על-ידי השגחת ה'.

בדרך החרות

תוכן ההתבוננות מואר גם בהיבטים של זמן ומקום¹⁰, לא בראייה של כאן ועכשיו המגמדת את המבט לקצרות רוח ושטחיות אנוכית¹¹, אלא במבט של תמונה כוללת. הן יצאנו ממצרים, והולכים אנו במדבר. ביציאה כמו גם בהליכה – מתעוררים כוחות החיים שלנו כאומה וכפרטים¹². אין זאת רק חרות של הסרת האזיקים או של הפסקת העבדות – אלא יציאה ממצב של התכווצות וחניקת הכוחות למצב של פריחת העצמיות¹³ ומימושה בפועל.

כיוון שכך, גם כוח הדיבור מתגלה ביתר שאת, ולכן כרכה התורה את עניין ההתבוננות במעשיה של מרים, עם המצב של "בדרך בצאתכם ממצרים"¹⁴. כי הדרך שבה אנו נתפתח בהדרגה, נתבגר ונתקדם אל יעדינו השלמים – היא דרך מורכבת הדורשת בירור נוקב של טהרה וישרות¹⁵ המחכים אף הם לגאולה של יציאה מעבדות הזיוף היצרי אל חירות הגילוי של האמת בכל מערכותיה¹⁶.

בפרקי הדרך ובשלבי היציאה ממצרים – תופסת דמותה של מרים מקום ייחודי ומרכזי, ודווקא משום כך יש לזכור ביתר עומק את אשר אירע ביחס לכוח הדיבור¹⁷.

8. לא בבחינת תגובה חיצונית, אלא כחלק ממערכת טבעית-רוחנית כפי שבאר הנצי"ב בפירושו לויקרא כ"ז א'

9. מדרש ספרי, דברים שם

10. מעין הארתו של מדרש תנחומא, פרשת כי תצא אות י'

11. כאמור בנבואת ישעיהו פרק כ"ח פס' ט'-י"ח ופרק נו' פס' י'-י"ב ומתפרש במסכת תענית דף י"א בעניין הפורש מן הצבור

12. כמו האמור במדדש רבה, שמות פרשה ט"ו אות י"ב

13. עוד על כך ב"עולת ראייה" ב, עמ' רמ"ד-רס"ח

14. דברים כ"ד פס' ח'-ט'

15. הרחבת דברים בנבואת ישעיהו פרק א' בענין החזון, הצדק ושאלת: איכה...

16. עוד על כך בספר "בסוד היחיד והיחיד" עמ' 429-426

17. הבירור במעשיה של הדמות אינו בבחינת שיפוט חלילה, אלא בהגדלת הרצון לתקן

אמונה ונאמנות

מרים היא זו שיוצאת כנגד מעשיו של אביה. בענווה, היא מעמידה אותו על גודל הנזק העלול להיגרם כתוצאה מפרישתו מן המשפחה עקב הגזירה של "היאורה תשליכוהו"¹⁸. על ידי הביטוי הכן והעז של משאלת לבה, מסייעת מרים לאביה בגילוי רצונו הפנימי להמשיך ולפתח את חיי המשפחה¹⁹.

דברים אלו קשורים לנבואתה של מרים, אשר ראתה ברוח הקודש שעתידה אמה ללדת בן שיושיע את ישראל²⁰.

כל כך גדולה היתה אמונתה של מרים בתשועה הקרבה ובאה, עד שהכינה כבר במצרים את התוף המיוחד שילווה את השירה בעקבות הגאולה.

אמונה זו, שהיתה ככלי אשר קלט אל תוכו את רוח הקודש המבשרת על נסי הים, הקרינה על סביבתה – עד כי אביה שהיה מגדולי הדור²¹, הלך בעקבות הדברים והתחבר מחדש עם אשתו, ובעקבות כך נולד משה.

והנה אף שנדמה היה כי אכן מתגשמת הנבואה, והגאולה בפתח – גדל השעבוד, התדרדר המצב, והעינוי והעבדות תפחו במקום להיפסק.

אז נתמקד מבטו של האב עמרם במציאות הנגלית, המדורדרת²² והוא טפח על ראשה של בתו וירק בפניה²³ כאומר: "בתי, היכן נבואתך!" – מה יצא מאותה בשורה של גאולה?! אך מול אותה הסתכלות ואותו רפיון – עומדת איתן אמונתה של מרים והסתכלותה הפנימית ו"עם כל זה מתאמצת בנבואתה"²⁴.

אימוץ הנבואה אינו מרוכז רק בתקוות לעתיד ובאי כניעה לקלוקל שבהווה, אלא מתבטא הוא בנאמנות מרים לתוכן נבואתה²⁵, וכן למצבו של אחיה משה. התייצבותה מרחוק²⁶, מהווה חלק מאותה נאמנות. בשומעה את דברי בת פרעה²⁷ היורדת אל היאור ומזהה את התינוק עם העם העברי, מציעה היא²⁸: "ותאמר אחותו אל בת פרעה האלך

18. על פי מדרש רבה שמות פרשה א' אות י"ז

19. עוד על כך בפירוש רש"י, שמות פרק ב' פס' א'-ג'

20. מדרש מכילתא, שמות ט"ו פס' כ'

21. מדרש רבה שמות, שם

22. במבט מאמין לעומק, אף זהו חלק מתהליך הגאולה – כאמור במדרש רבה שיר השירים פרק ב' פס' ז'-ט'

23. על פי מדרש שוחר טוב, משלי ל"א בעניין "חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה"

24. המשך המדרש, שם

25. מעין דברי תלמוד ירושלמי במסכת שבת פרק ו' הל' טו'

26. ספר שמות פרק ב' פס' ד'-ט'

27. עוד על כך בפירוש אברבנאל, שם

28. ספר שמות פרק ב' פס' ז'

וקראתי לך אשה מינקת מן העבריות ותניק לך את הילד". נאמנותה של מרים איננה פסיבית, אין היא עומדת מנגד וצופה בשאלה מה יקרה, אלא שותפה פעילה המסייעת בהצלת אחיה, מציעה את הדבר הנכון והמתקבל על דעת בת פרעה, והיא עצמה מממשת את השלב הקריטי באותה בשורת גאולה כללית²⁹.

זוהי דרכה של מרים כחלק מדרכן של הנשים במצרים³⁰, שפעלו ללא לאות, והזרימו כוחות חיים גם לבעליהן, עוררו אותם מייאושם ופיתחו את עצמיותן הנשית בהובלת מהלך של לידת הגאולה – תרתי משמע³¹.

שליחות ובירור התיקון

אחרי המצב הקשה, באה סוף סוף הגאולה, וישע ופדות הם מנת חלקם של ישראל. והנה בדרכה של חגיגת העוז והעוצמה המתגלמים בדמותה של מרים, מבטאת היא בשירת הים את הבנתה שיסוד השליחות הישראלית הוא – היותם כלי לגילוי קידוש השם בעולם. ובפסוק אחד, מתבטאת התמצית של הבנת השליחות, כאשר היא וכל הנשים מגלות את אשר היה בלבן ובמהותן³²: "ותען להם מרים שירו לה' כי גאה גאה סוס ורוכבו רמה בים". מתוך הבנת השליחות³³, אין הן עוסקות בהודאה (רק) על הצלת הגוף ופתרון המצוקה האנוכית, אלא בשירה ובשבח לגדולתו של מקור השליחות, מתוך אותה אמונה ונאמנות כפי שנתבארו לעיל³⁴.

אולי יש ביסוד הזה כדי להאיר את סיבת הדיבור של מרים הנביאה ואהרן הכהן במשה רבינו³⁵.

אם אכן בשליחות הם עוסקים, אזי שאלו הם את עצמם ואף ביטאו זאת – מדוע נוהג משה רבינו בדרך שונה מאיתנו³⁶, ומדוע הנהגתו אינה כפי זו³⁷ שלנו? אבל זוהי גם מהותה של התגובה האלוקית, המבהירה את ההבדל באופי השליחות שבין אדם לאדם, הבדל הנובע גם מן הייחוד והפוטנציאל, וגם מתוקף התפקיד וההתנהגות ההולמים את מבנה כוחות הנפש, ואת המדרגה הרוחנית של האדם³⁸.

29. עוד על כך ב"אדרת אמונה" למו"ר הרב עוזי קלכהיים זצ"ל עמ' 254-271

30. הרחבת הדברים במסכת סוטה דף י"א עמ' ב'

31. ועוד בפרוש מלבי"ם לספר שמות פרק ה' בסופו ופרק ו' בתחילתו

32. ספר שמות פרק ט"ו פס' כ"א

33. על פי "שפת אמת" בבאורו לפרשת בשלח

34. וכן בפרקי ההלל, תהילים קי"ב-קט"ז

35. ספר במדבר פרק י"ב פס' א'

36. כפי שמאירים חז"ל במסכת שבת דף פ"ז עמ' א'

37. עוד על כך ב"שמונה פרקים לרמב"ם", פרק ז'

38. עוד על כך בפרקי אבות ג' כ"א – בעניין מה מוציא את האדם מן העולם הפנימי שלו

אמנם, לא רק על חומרת הדיבור של מרים ואהרן מתמקדת תגובת ה', אלא על תוכן השלילה שבדבריהם.

ואין חרון אף ללא הבהרת הטעות והצורך בתיקון³⁹ – כפי שמאיר המדרש⁴⁰: "ומה אם מי שאמר והיה העולם לא כעס על בשר ודם עד שהודיעם סרחונם – קל וחומר על בשר ודם שלא יכעוס על חבירו עד שיודיענו סרחונו".

אין מדובר כאן רק על הודעה גרידא, אלא על סדר קדימויות שיש לו משמעות בדרך השליחות. לאמור – יש צורך לטהר את עצמנו באופן שלא נגיב על דברי אחרים או התנהגותם בדרך של מרירות או שיפוט⁴¹ אלא באופן שמוסיף תיקון על-ידי הבהרת מה שעוות ודורש את תיקונו⁴². זהו אפוא פן נוסף בבניית המטרות הערכיות של כוח הדיבור⁴³, ואופן השימוש בו ביחס למאורעות של דברים הדורשים תגובה.

להיות כלי

בסמוך לתיאור התורה את דברי מרים הנביאה ואהרן הכהן, בא גם הפסוק הבא, המלמד על אופיו של משה רבינו ועצמיותו⁴⁴ – "והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה".

דווקא כאן רוצה התורה להדגיש את הענווה של משה רבינו. הוא זה אשר מבטל⁴⁵ את רצונו האישי – פרטי בפני המשימה המוטלת עליו על-ידי ההנהגה האלוקית. ביטול זה מגלה כשרון של הכנעה הגורמת גם לכך שאין הוא מגיב כלפי הטיעונים נגד הנהגתו האישית⁴⁶. אבל אין זה ביטול מתוך חולשה ואפסות עצמית, אלא אדרבה רק אדם שהוא המוכשר יותר מכל האדם, החכם, והעשיר והגבור ביותר – הוא המסוגל להיות בעל הענווה הגדול מכולם⁴⁷.

וזאת מפני שהענווה אמורה להיות מזוהה עם נכונות האדם להיות כלי⁴⁸. נכונות שאיננה באה לידי ביטוי רק בהצהרה או בתפקוד חיצוני אלא מקיפה ומחברת את כל

39. כפי הסדר של הפסוקים בספר במדבר פרק י"ב פס' ב'–י'

40. מדרש ספרי שם

41. הרחבת דברים במסכת שבת דף ק"ז עמ' ב' בעניין "משבר מחמתו"

42. עוד על כך במידות הראי"ה, תוכחה

43. וכן בהרחבה בספר "אורחות צדיקים" עמ' קל"ח–קנ"ה

44. ספר במדבר פרק י"ב פס' ג'

45. ספר שמות פרק ג'

46. כך מפרש הנצי"ב ב"העמק דבר" במדבר י"ב א'–ד'

47. על פי פירוש "תורה תמימה", שם

48. וכן בתפילת "אלוקי, נצור לשוני מרע" – בסוף העמידה

כוחות הנפש⁴⁹ עם ההכרה שאין באדם – אלא מה שאלקים נטע בתוכו⁵⁰. משום כך אין להתעלם או לטשטש את הטוב שבאדם⁵¹, אלא להכיר במקורו, להבין את מקומו, ולהוציא לפועל את שליחותו⁵². לכן מי שנמנים על נמוכי הרוח, שאינם מחזיקים מעצמם ואינם מבליטים את כוחותיהם – אלא שואבים את עוצמתם מהמעייין האלוקי – הקב"ה מגביה אותם, ומוסיף להם שפע של הזרמה אלקית כמים חיים אל הכלי הטהור⁵³. משום כך יגלו אנשים כאלו, בעקבות דרכו של משה רבינו, את היסוד המיוחד של – נעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים⁵⁴.

האדם אשר חי בכל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו את היותו כלי, אינו מסכים להגיש את הלחי השניה במקום שסטרו על לחיו הראשונה, ולכן נעלב הוא כאשר פוגעים בו, כי זוהי בעצם פגיעה בפוטנציאל שאלקים טמן בתוכו⁵⁵. אבל אין הוא מגיב באופן אנוכי, אלא אדרבה – שואל את עצמו כיצד יטהר יותר, כיצד יתקן יותר. כי אם אכן הוא בשליחותו מהווה כלי, או אז הוא מאמין שעליו להיות "כצאת השמש בגבורתו"⁵⁶, ללא כוונת רווח, ללא נגיעות אישיות, וללא חיפוש והבלטת הכבוד החיצוני. ולכן מביאה הגמרא בעניין ה"נעלבים ואינם עולבים"⁵⁷ את הפסוק בדבר השמש, כדי ללמדנו שהעוסק בשליחות האלוקית כפי שעושה זאת השמש, הוא עושה זאת באהבתו את ה' ולא יתנהג כמי שחושב שכבודו מצד אנוכיותו, הוא מרכז הכובד של אישיותו⁵⁸. והוא שמדגישה התורה בענווה של משה רבינו, אשר עוסק בהבנת שליחותו ופיתוחה, ואינו מגיב כלפי הביקורת הנאמרת עליו.

מחלה ובריאות

זרימתם הנכונה של זרמי החיים וכוחותיהם, הן במובן הטבעי והן במובן הרוחני – מביאה בריאות לאדם ולעולם⁵⁹. אך בהעדר אותה זרימה, ובשעה שמתגלה מחסום או עיכוב – נוצרת הדלקת, מתגלה הנגע, והצרעת באה לעולם.

-
49. על מה שבין ענוה מזויפת ובין ענוה בריאה ואמיתית – במידות הראי"ה, על גאווה וענוה
50. בראש ובראשונה כביטוי קיומי בעצם הופעת החיים, כאומר: מודה אני לפניך, שרק לאחר ההודאה, יש "אני"
51. וכן בדברי ריה"ל, כוזרי, מאמר שני סע' נ'
52. עוד על כך ב"ימי זכרון" עמ' 17-9
53. על פי מסכת סוטה דף ה' עמ' ב' בדברי ר' יהושע בן לוי
54. מסכת שבת דף פ"ח עמ' ב'
55. על פי עין איה למסכת שבת דף ל"א עמ' א' בעניין ההתערבות להרגיז את הלל
56. בסוף שירת דבורה – ספר שופטים פרק ה'
57. לעיל בהערה 54
58. כך מבאר בשו"ת "כתב סופר" אורח חיים ב' מ"ו ואבן העזר ס' נ"ז
59. מעין האמור בספר שמות ט"ו כ"ו, אחרי שירת הים, ואחרי תאור מרים, תופיה ומחולותיה

כך לגבי מידות של צרות עין ורכושנות – כפי שמאירה את התורה בספר ויקרא⁶⁰, וכך, להבדיל, במעמד רוחני נעלה של מרים שיכולה היתה – לפי דברי ה' – להתעלות יותר, אך לא גילתה כראוי לה⁶¹ את זרימת החיים המוסריים שלה – ולכן נראה הדבר אף כ"מת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו"⁶². ומי שהוא ככלי המבטא בעצמיותו את השליחות האלוקית, זוכה אף כאן שתתגלה דרכו מידת הרחמים, והוא, בתפילתו הקצרה והעניינית⁶³, נענה לרפואת המחלה, ולגילוייה המחודש של עוצמת החיים וזרימתם בטהרה. ולא בכדי מתבררת סוגיה זו ב"דרך בצאתך ממצרים"⁶⁴, כי מאמץ יתר צריך להשקיע בהכוונתם של כוחות החיים כאשר הם מתעוררים ויוצאים לחרות⁶⁵. אנו עלולים לטעות טעות מרה ולפגוע בעצמנו פגיעה חמורה, אם בעת הליכתנו במדבר לקראת הכניסה לארץ החיים – לא ניקח לתשומת לבנו את קנה המידה המוסרי שמוטל עלינו לבנות בתוך תוכם של החיים הנבנים מחדש⁶⁶.

לא רק את הסימפטומים של המחלה צריך להכניס למעגל הטיפול וההחלמה, אלא את השורשים הטעונים תיקון, כי שם בעומק, נמצאת הבריאות הטבעית-פנימית על כל רבדיה⁶⁷.

עצירה והתחדשות

והנה בפרשת ריפוי הצרעת, מוזכרת שוב⁶⁸ היריקה של אבי מרים בפניה. אמנם כאן, בהקשר של הבהרת משמעות הרחקה אל מחוץ למחנה, על בסיס ההורות האלוקית והנהגתה עם בניה ובנותיה⁶⁹. הרחקה זאת⁷⁰ לא באה לבזות או להכאיב למרים חלילה, אלא כדי לעצור את המסע, לבלום לרגע את הדרך של "צאתכם ממצרים". ולשם מה?

אמנם סיבת העצירה ועיתויה אמורים להקבע על פי מקום הענן, ענן אשר מראה כי "על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו"⁷¹, אלא "העם לא נסע עד האסף מרים"⁷², כי בכך מגלה

60. על פי מדרש "תורת כהנים" בפרשת מצורע

61. ועוד במסכת שבת דף נ"ה בעניין: "כל האומר..."

62. במדבר י"ב, י"ב

63. כפי שמרחיבה הגמרא במסכת ברכות

64. על פי האמור לעיל בסעי' ב'

65. עוד על כך במאמר הדור, עמ' קי"א-קט"ז

66. הרחבת דברים בהקדמתו של מרן הגר"ש ישראל זצ"ל – ל"תורה ומדינה" חלק א'

67. מעין דברי המדרש ב"תנא דבי אליהו" פרק י"א על יפתח ופנחס, ועל הסנהדרין

68. כפי שהובא לעיל בסעי' ג' ובהערה 32

69. במדבר י"ב י"ד

70. העונש הוא חלק מהסיוע להתפתחות בעבודת ה' ובטיהור החיים – על פי "פרי צדיק" סוף פרשת לך-לך

71. כאמור באותה פרשת בהעלותך במדבר ט', ט"ו-כ"ג

72. במדבר י"ב ט"ו

העם את רצון ה', לא רק כהסכמה אלא כבירור המגמה האלוקית⁷³. כי בעצירה הזאת, תתחדד שאלת מגמת המסע, תתבהר שאלת טיהור כוחות החיים, ויתגלה ביתר שאת מהו תכנם וכיצד להבריאם.

אם כן, עצירה זו תהא בבחינת מקור להתחדשות פנימית-ערכית ולא רק דריכה במקום. הן זוהי אחת ממשמעויותיה של הדרישה להישמר בנגע הצרעת ולזכור את אשר עשה ה' למרים⁷⁴, לא בבחינת אגירת מידע או דווח חיצוני⁷⁵, אלא בבחינת עצירה והתחדשות. כי בתוספת של התבוננות על זרימת החיים, צובר האדם את עוצמתו המוסרית המאירה את דרכו – וללא הארות מעין אלו, החיים – חיי בשר הם, חיצוניים בלבד⁷⁶. לא בכדי נקראת פרשת כי תצא אשר בה כלול סיפורה של מרים, בחדש אלול, שבו מתרחשת הכניסה לראשית השנה, העצירה לצורך התחדשות, ויצירת הפתיחות הנפשית אל עולם התוכן המוסרי-רוחני-תורני של המלכת ה' בעולם והתחברות האנושות להמשכה זו⁷⁷.

האם מתקדמים ולאן

סמוך לאותה פרשה של בירור כוח הדיבור והאחריות לשמירתו ולטהרתו⁷⁸ – מתרחשת פרשה נוספת, אשר בה מלבנת התורה את הפרק הבא של ההתחדשות בהופעת כוחות החיים ובתיקונם.

אחד מהיבטי הסמיכות שבין פרשת מרים לפרשת שלח לך⁷⁹, קשור ללימוד הלקח בנושא הטהרה הפנימית – לקח שצריך היה להילמד על-ידי היחיד ועל-ידי הציבור, כתוצאה מן הצרעת של מרים ומהרחקתה, כמו גם מהיאספה ומהתחדשותה. הרצון להתקדם⁸⁰ בטהרת החיים, היה צריך להוביל להבנת הלקחים וליישומם – אבל לא כך ארע⁸¹.

כי כאשר נעול האדם עקב מבטו השטחי, ורוצה לראות במציאות רק את גילויי אנוכיותו – גם הרוחנית – אז הולך הוא ומתרחק מהבנת רצון ה' ומטיהור החיים⁸².

73. על פי פרוש חזקוני שם

74. דברים כ"ד, ח'–ט'

75. עוד על הזכרון במובן של גילוי עוצמת החיים – בבראשית פרק ל' פס' כ"ב ובשמואל א', פרק א' פס' י"א

76. הרחבת דברים ב"מורה נבוכים א' א', ב' ל"ב י"ג נ"ד

77. עוד על כך בכתבי הרמב"ן חלק ב', דרשת ראש השנה

78. לעולם, המשימה נגזרת מתוך הכוחות והפוטנציאל ולא כדבר מונחת כעול גרידא

79. כפי שמבאר רש"י בפירושו לבמדבר י"ב ט"ז י"ג א'

80. מעין דברי הגר"א במשלי ט"ז על "אורח חיים למעלה למשכיל"

81. על פי מדרש תנחומא, פרשת שלח-לך, אות ה'

82. כפי שמקבילה הגמרא במסכת סוטה דף ל"ה את הליכת המרגלים לחזרתם אל העדה

אמנם, את היצר החזק והקיומי, לשאוף לעלות ולהתקדם – מוציא האדם לפועל במישורים השונים של כוחות החיים, כל עוד הוא בריא ונהנה מיציבות אנושית בסיסית⁸³, אבל האם מתקדם הוא בשאלות התוכן, ובחידוש הטוהר – או נרתע מכך, או מזניח רבדים אלו?⁸⁴!

גם בשליחותם של המרגלים, ניכרת התמודדות מעין זו⁸⁵. עד היכן יתקדמו בעומק מבטם, בטהרת כוונותיהם, בהתמקדות בחיובי ו בטוב ולא ייתפסו לדברים מקומיים הנראים כשלילה, כחוסר, כרע⁸⁶?

ללכת ולא לתור

בחירתם אינה נשללת מהם, אדרבה⁸⁷ – "וידבר ה' אל משה לאמור שלח לך אנשים ויתורו את ארץ כנען אשר אני נותן לבני ישראל, איש אחד איש אחד למטה אבותיו תשלחו, כל נשיא בהם". אבל זוהי נקודת ההבדל העדינה והמיוחדת בשאלה, על פי מה בוחרים, האם על פי שרירות הלב או על פי פתיחות הלב⁸⁸.

אמנם מופיע הביטוי לך באותו הקשר של שליחות, ויש בביטוי זה בבחינת הוראה של⁸⁹ – לטובתך, להנאתך, לעצמך⁹⁰. אבל, שורש של ביטוי זה וקודם לו המושג: שלח. וכאשר יש משלח, יש שליח ויש שליחות – או אז מתברר הרצון בצורה אחרת, גם המבט ממוקד באופן שונה, וממילא – גם המסקנות והמעשים. לכן אמרה תורה⁹¹: "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם". אין כאן שלילה של הלב והעין⁹², אלא הדרכה לכוון כראוי את הלב והעין⁹³. לאמור, ליצור את ה"לך" ככלי לגילוי השליחות, ולא חלילה כחציצה וחסימה⁹⁴.

זאת יכול לעשות רק אדם שטהרתו קודמת לרצונו, ושפתיחות למקורו האלוקי – קודמת למבטו. ומתוך הקדימות, יודגש החיובי והטוב אשר אליו מכוונת ההנהגה האלוקית.

83. מעין דברי שפת אמת, לפרשת לך לך, בענין ההליכה המתמדת כלפי מעלה

84. מהו סדר העדיפויות הפנימי בדברים ש"מרחיבים דעתו של אדם" – ע"פ מסכת ברכות דף נ"ח

85. עוד על כך ב"ליקוטי שיחות", פרשת שלח לך

86. למוד זכויות אינו התעלמות מן המציאות, אלא מבט יותר מעמיק

87. במדבר י"ג א'-ב'

88. מעין דברי רד"ק ומב"ן וספורנו לדברים כ"ט, י"ח

89. עפ"י מדרש הנעלם לספר בראשית, פרק י"ב פס' א'-ג'

90. וכן רש"י שם

91. באותה פרשת שלח-לך בסופה

92. וכן במדרש ספרי, במדבר ט"ו

93. ועוד על כך בפרושי מלבי"ם והנצי"ב, שם

94. כפי שמתבאר בפרוש "כלי יקר" לבראשית כ"ב א'-ה'

או אז גם דיבורו יהא בכיוון החיובי, ולא יוציא דיבה בלשונו על המציאות שאותה יצר הרצון האלוקי⁹⁵. אבל לא כך נהגו המרגלים, כי דיבורם נבע מגישתם הכללית, ועל כך, אומר ר' אליעזר בן פרטא⁹⁶: בוא וראה כמה גדול כוח של לשון הרע. מנין – ממרגלים. ומה המוציא שם רע על עצים ואבנים, כך המוציא שם רע על חברו, על אחת כמה וכמה! כאשר נראים הדברים בעינינו דוממים וחסרי משמעות, כיצירה פחותה⁹⁷, אל לו לאדם

לחשוב באופן הזה, שהרי איננו היוצר, אלא רק המגלה, המתבונן, השליח!

אבל, גם על חברו עלול האדם להוציא דיבה, כי מתנשא הוא, מחזיק מעצמו, ועוסק בשלילי במקום בחיובי⁹⁸. ולכן מוסיף ריש לקיש⁹⁹ להבנת חומרת גישתם של המרגלים, גם את הפסוק המציין במפורש שהוציאו דיבת הארץ רעה, כדי שלא ניעצר במחשבה שהיתה כאן רק חולשה של אמונה בכוח האלוקי. זוהי אפוא אחת מנקודות הסמיכות של פרשת בהעלותך ופרשת שלח-לך, בהארת הצורך להתאים את המבט האנושי לעין האלוקית¹⁰⁰, ולהמשיך מתוך התאמה זו את צמיחתה ויציקתה אל תוך החיים ופרטיהם¹⁰¹.

האחריות מתוך הטהרה

על רקע הקלקול שבהוצאת הדיבה, יש דמויות אשר מתגלות דווקא בטהרתן ובנאמנותן למקור האלוקי של זרימת החיים. באותה צומת של "שלח-לך"¹⁰², העלולה להתפס כצומת של סתירה בין שני היסודות – לך – לעצמך, סובייקטיבית, ושלח – שליחות אלוקית, אובייקטיבית, – באותה צומת מתגלית בעוצמתה דבקות בחיים על פי רצון ה', כפי שאומר בפרושו "כלי יקר"¹⁰³: "אנשים – לפי שאמרו חז"¹⁰⁴, האנשים היו שונאים את הארץ ואמרו: 'נתנה ראש ונשובה מצרימה'¹⁰⁵, והנשים היו מחבבות את הארץ, אמרו: 'תנה לנו אחוזה'¹⁰⁶."

95. הרחבה בספר "כד הקמה" לרבנו בחיי, עמ' קפ"ח-קצ"ב

96. מסכת ערכין דף ט"ו

97. עוד על כך במדרש רבה ויקרא ט' ג' בעניין "מורשה קהילת יעקב" לעומת "מורשה קהילת ינאי"

98. הרחבת דברים בספר שמירת הלשון, שער ההתבוננות פרק ז' בעניין "כל גיהנם"

99. בסוגיא הנ"ל במסכת ערכין

100. וכן בנבואת ישעיהו פרק נ"ד על "כי עין בעין יראו" ובפירושו של מו"ר מרן הרב צבי יהודה קוק זצ"ל

101. מעין דברי הגמרא במסכת חגיגה דף ה' על מי ששונה פרק מאה ואחת פעמים - שהוא עובד אלוקים

לעומת מי שאיננו כזה כי שונה פרקו רק מאה פעמים

102. כאשר מושג ה"שלח" הוא ביטוי להיבט המוחלט, של משלה כלפי השליח

103. "כלי יקר" תלמידו של מהר"ל מפראג, בפירושו לבמדבר י"ג, א'-ג'. ותודתי לידידי הרב זאב קרוב

שהיפנה אותי למקור זה

104. על פי מדרש רבה, במדבר פרשה כ"א, בעניין הפרצות והגדרות באותו דור

105. במדבר י"ד, פס' ד'

106. במדבר כ"ז, פס' ד'

ובגלל אותו הבדל יסודי, שבין הטבעיות שמצמיחה בטהרתה את הנאמנות, לבין החשבונות והפלפולים שמגלים את האנוכיות ומסתירים את הישרות הפנימית¹⁰⁷ – "על כן אמר הקב"ה: לפי דעתי שאני רואה בעתיד, יותר טוב לשלוח נשים, המחבבות את הארץ, כי לא יספרו בגנותה. אבל, 'לָה', לדעתך שאתה סבור שכשרים המה ואתה סבור שהארץ חביבה עליהם, תשלח אנשים".

הן, העוסקות באופן אמיתי בבירור עצמיותן¹⁰⁸ – לא מתוך חיפושי השוואה מלאכותיים¹⁰⁹ – מחבבות את הארץ בגלל החיבור והזהות שבין רצון ה' לרצונן, הן אלו המברכות "שעשני כרצונו"¹¹⁰, ולכן לא יספרו בגנותה. לא כמתעלמות או מטשטשות את המציאות, אלא כמגלות מבט עמוק יותר, פנימי יותר, פתוח יותר, ולכן גם לו היו הרבה הלוויות באותם ארבעים יום, היו הנשים מבינות כי כל זה לטובה, להסתת הדעת מהמרגלים¹¹¹.

מתוך הטהרה הזאת מצמיחות הנשים את אחריותן, את נאמנותן להמשיך את הדרך ולפתח כראוי.

חגבים מול ענקים

בגלל הצורך לעמוד מול המציאות הנגלית ולהתמודד באומץ וביושר מול הקשיים שהיא כוללת בתוכה – מתברר באותה פרשה מהו סדר הגודל של העוצמה הנדרשת בפועל וגם קיימת בכוח למען מימושה של האחריות וההתמסרות למילוי השליחות האלקית. אכן, היו אז בארץ ערים בצורות, והיה עם עז, והיו גם ילידי הענק – ממש כמו תיאורה של עדת המרגלים¹¹².

משמעותם הפשוטה של נתונים אלו, שהכניסה לארץ איננה על מגש הכסף, אלא היא קשה ומורכבת.

אבל קושי, פעמים שהוא חוסם ומונע את ההמשך, ופעמים שהוא דווקא מהווה אתגר גדול¹¹³. אם כן, כיצד יזהה האדם את אופיו שלו ואת מהותו של הקושי, לשבט או לחסד? מה יהיה קנה המידה שעל פיו יתפתח זיהוי זה?¹¹⁴

107. על פי ספר קהלת פרק ז' פס' כ"ט ותלמוד ירושלמי ברכות ה', א'

108. כפי שעשו ארבע אמהות שהיו משרשי האומה

109. שלעיתים גם נובעים ממגמות נסתרות שיש עליהן חיפוי ע"י שמוש ההשוואה

110. עוד על כך בעולת ראי"ה א', עמ' ע"א, ע"ב

111. על פי מסכת סוטה דף ל"ה

112. במדבר י"ג, כ"ח-כ"ט

113. על פי מדרש רבה, בראשית פרשה ל"ד ומדרש תנחומא פרשת וירא, בתחילתה

114. עוד על כך בפרוש "שפת אמת", לבראשית פרשת תולדות שנת תרל"ז

שאלות אלו ואחרות אינן רק מנת חלקם של עשרת "המואסים בארץ חמדה"¹¹⁵, אלא אף כלולות בדרך ההתמודדות של כלב בן יפונה. הוא שאמר¹¹⁶: "עלה נעלה וירשנו אותה כי יכול נוכל לה".

האם מול משימה קלה, יש צורך לציין ש"יכול נוכל לה"?
אלא המובן הוא שאכן קשה הדבר, מתנה אלקית היא השייכות שלנו לארצנו, מתנה שניתנת ביסורין¹¹⁷, ונקנית על ידינו אם עלה נעלה, אם נתרומם, אם נחדש את עוצמתנו הפנימית¹¹⁸, אם נפתח, אם נתחבר כראוי למקור האלקי של כוחותינו. אבל, הן זוהי השאלה היסודית – האם רוצים אנו בכך¹¹⁹? האם טיהרנו את עצמנו ועצמיותנו למען אותה פתיחות¹²⁰?

הרי כשיש מי שמוציא דיבה רעה על הארץ, מגלה הוא בכך שאינו רוצה באותה התחדשות פנימית. הדבור שאינו אלא דיבה שמתגלה כיסוד של חולשה ורפיון – ולכן מתרחשת התופעה הבאה: "והאנשים אשר עלו עמו אמרו, לא נוכל לעלות אל העם כי חזק הוא ממנו"¹²¹.

ובחולשה זאת, הניחו את התשתית להבלטת השלילה בתארם את הארץ כ"אוכלת יושביה"¹²², כאשר תאור זה מדרדר את המצב עד לכלל עיוות בהבנת הערך האישי והציבורי, והכוחות העצמיים¹²³. כי אין זאת רק דיבה על עצים ואבנים, אלא שיפוט שטחי של מאזן הכוחות¹²⁴.

"הם" – הנפילים, בני ענק, אנשי גובה ומשקל.

ו"אנחנו" – א. בעינינו כחגבים¹²⁵.

ב. וכן היינו בעיניהם.

הכיצד נדע אם "אנחנו" בעיני "הם" כחגבים? וכי סיפרו לנו על כך?

בנקודה זאת מאירה הגמרא את עומק העניין – בכך שמתארת¹²⁶ את שמיעת הקולות,

115. על פי תהילים פרק ק"ו

116. במדבר י"ג ז'

117. על פי מסכת ברכות דף ה'

118. עוד על כך ב"מי זכרון" לרב סולובייצ'יק עמ' 97-102

119. בענין הרצון – חיונית הבחנתו של מלבי"ם בויקרא א', ג' – "לרצונו"

120. הרחבה בסוגיא במסכת יומא דף ל"ט בענין "הבא ליטהר"

121. במדבר פרק י"ג ל"א

122. שם, ל"ב

123. מעין ההבדל בין דברי בועז במגילת רות ג' י"ג לעומת פלוני אלמוני, שם בפרק ד', פס' ה'-ו'

124. הרחבת דברים בספר שמואל א' י"ז, פס' ל"ב-מ"ב בפרושי רש"י, ומלבי"ם

125. במדבר י"ג ל"ב-ל"ג

126. על פי מסכת סוטה דף ל"ו

ששמעו עשרת המרגלים את דברי הענקים האומרים: מי הם החגבים אשר מסתובבים בקצה הכרם?¹²⁷

אבל, אם לאדם יש עוצמה פנימית, והוא ישמע כי אומרים עליו שהוא חגב – האם יקבל זאת?¹²⁸

אלא משום ש"אנחנו" בעינינו כחגבים, גם שמענו את קולם של ה"הם" – ונפלה רוחנו עוד יותר.¹²⁹

לעומת זאת, אותה נשיות שהתגלתה בטהרתה, כאמור בסעיף הקודם, היתה מלאת עוצמה המסוגלת לקבוע מיהו ענק באמת, לעומת השטחיות והחיצוניות העלולות להוות את מקור החגביות.

אם חפץ בנו ה'

מה מקורן של תעצומות הנפש הענקיות, ומדוע יש מי שמגלה בעת מבחן ובשעת משבר דווקא את החגביות¹³⁰? כעת מתברר הלימוד הגדול שמלמדנו כלב בן יפונה, מי שהיה רגיש לקשיים¹³¹, מי שהבין שמדובר בהתמודדות קשה, אך מי שרגישותו לא היתה רכרוכיות¹³² אלא חלק מרוח גדולה¹³³ מעוצמה טהורה, והוא עם יהושע ביטאו את המבט הפנימי הטהור, האחראי – "ויאמרו אל עדת ישראל לאמור הארץ אשר עברנו בה לתור אותה טובה הארץ מאד מאד"¹³⁴. אך, על יסוד זה של טוב הארץ לא חלקו המרגלים¹³⁵ ומה חידשו כלב ויהושע בעניין זה? כאן מחברים הם, השניים, את דבריהם למרכיב השני, העיקרי¹³⁶: אם חפץ בנו ה' והביא אותנו אל הארץ הזאת ונתנה לנו ארץ אשר היא זבת חלב ודבש¹³⁷.

כל הטוב, כל מה שמתאים לנו ומפרה אותנו – תלוי אפוא ב"אם חפץ בנו ה'". רק מכוח מה שנוצרנו ברצון ה', המחיה ומכוון אותנו – רק מכוח זה, אמור להיקבע סולם

127. וכאן הרי יכלו לחשוב על אותה הסחת דעת שהוזכרה לעיל בסע' ט' הערה 111

128. עוד על כך ב"עין איה" למסכת ברכות חלק ב' עמ' 275-279

129. מעין דברי הנצי"ב ב"הרחב דבר" לבראשית פרק ל"ב פס' י' בענין "וירא ויצר"

130. עוד על כך בסוגית הגמרא במסכת עירובין דף ס"ה – "אדם ניכר..."

131. כפי שהתבאר לעיל בעניין "יכול נוכל לה"

132. בפירוש ראב"ע בפרשת שופטים לעניין מי חוזר ממלחמה

133. על פי במדבר י"ד כ"ד

134. במדבר י"ד ז'

135. כאמור במדבר י"ג כ"ו-כ"ז

136. עוד על כך בתהילים פרק קכ"ו-קכ"ז

137. במדבר י"ד, ח'

הערכים שלנו בשאלה מה טוב¹³⁸. הנה כי כן, לפי האמת האלוקית נגדיר ונחווה¹³⁹ מה מתאים לנו, לא בכפיה מבחוץ אלא כפתיחות טהורה מבפנים. ומשום שה' אבינו מלכנו, מכוון אותנו אל הארץ שיצר אותה כחלק בלתי נפרד ממהותנו¹⁴⁰ – יכול נוכל לה, וטובה היא.

מה גדול הוא הפער בין דברי כלב ויהושע, הצומחים מתוך תשתית של נאמנות למורשת האבות והאמהות אשר בחברון¹⁴¹ יחד עם הענוה של תוספת ה' – ' בשמו של הושע¹⁴², לעומת העליבות העצמית, העכשוויות והפרטיות הרוחנית שאותה מבטאים המרגלים. והוא גם הפער בין הפועלים עם א-ל לבין המורדים ברצון ה'.

רוחניות ולא כוחניות

מהו איפוא העניין היסודי שאותו גילה המיעוט הפועל עם א-ל, מול הרוב המורד של המרגלים¹⁴³? מדוע נפרדו הדרכים עד כדי חרון אף ה', כאשר דור שלם שדרש מה שדרש, נשאר לקבל מה שביקש וסיים את שליחותו במדבר¹⁴⁴? בשאלות אלו, ניתן לפנות לכיוון שתי ההגדרות שמצאנו אותן מתבררות בדורות אחרונים, ושאובות הן ויונקות משרשרת הדורות.

* מי שמתאמץ לזכות להסרת הגאווה מלבבו, יזכה לאהבת ארץ ישראל¹⁴⁵.

* האוהב את ארץ ישראל באמת, יזכה לשנוא את הגאווה¹⁴⁶.

מילים כדרבנות, המחייבות להתייחס בתשומת לב מיוחדת לעוצמתן כמו גם לדיוקן ולהארתן.

בעניינה של אהבת הארץ, עומדים מספר מניעים הן במישור החומרי והן הרוחני¹⁴⁷. אבל, הנקודה הפנימית ביותר¹⁴⁸ עונה להגדרה של "אוהב את ארץ ישראל באמת". לא נאמר שכל מניע אחר הוא שקר, אלא הוא חלקי, כמעט אנושי¹⁴⁹.

138. הרחבת דברים ב"מורה נבוכים" ג' נ"ד

139. בבחינת מה ושכל ובבחינת לב ורגש, וכן במאמר הדור

140. כמו הקשר שבין חתן וכלה – על פי נבואת ישעיהו בפרק ס"ב ופרק ס"ו

141. עפ"י במדבר י"ג כ"ב

142. עפ"י מסכת סוטה דף ל"ה

143. מעין נתוח התופעה במסכת סנהדרין דף כ"ב בענין שבנא הסופר.

144. על פי ספר במדבר פרק י"ד פס' י"א-ל"ה

145. מידות הראיה, גאווה, סע' י"ב

146. שם סע' י"ג

147. וגם על כך ניתן לומר את "לעולם...מתוך שלא לשמה יבוא לשמה" – במסכת פסחים דף נ'

148. כמו "אוהב האמת מפני שהיא אמת" – על פי דברי הרמב"ם, הקדמה לפרק חלק

149. עוד על כך בנפש החיים שער ב' פרקים א'-ו'

אבל מהי אהבת ארץ ישראל באמת, אם לא זו הכוללת, המתבטאת בדברי כלב ויהושע: "אם חפץ בנו ה'" כלומר, בגלל החפץ האלקי¹⁵⁰, בגלל השראת השכינה באדמה הזאת¹⁵¹, מכיון ש"עיני ה' אלקיך בה"¹⁵².
 לכן אין זאת אדמה רגילה¹⁵³, אין אלו אבנים דוממות, אין כאן שטחים, אלא נורא המקום, והוא בית אלקים¹⁵⁴.
 ואם זהו המניע השרשי והכולל של האהבה לארץ ישראל¹⁵⁵ – הרי שזוהי בעצם האהבה לטוהר, למוסר, לעצמיות, לחופש, לצבוריות, למסירות, לישרות – כפי שאלקים נוטע בנו ותובע מאתנו.

לאהוב באמת

על כן, ההולך בדרך זו¹⁵⁶ ואהב את ארץ ישראל באמת, בטהרה, מתוך העולם הפנימי, מבין וחי לא את הכוחניות, לא את הגבולות החיצוניים¹⁵⁷ אלא את הענוה, את הנאמנות למקור האלקי, את הרצון להתאים את עצמו ועצמיותו לחפץ האלקי.
 אדם כזה, אינו רק במצב של שלילת הגאווה, אלא של שנאתה, של מרידה בשטחיות האנושית, בגסות הרוח החוצצת בין אור ה' לבין האדם¹⁵⁸.
 והוא הדין גם כלפי ההגדרה הראשונה.
 כי המאמץ להסיר את הגאווה, הוא בעצם הרצון לסלק את המחיצה, לבטל את הכניעה לסובייקטיביות¹⁵⁹, להאיר את השכינה המתגלית בתוך הכלים, וממילא יזכה אדם לאהוב את האנרגיה הפנימית של ארץ ישראל, היא – השראת השכינה.
 על כן, אוהבי האמת האלקית דורשים מעצמם¹⁶⁰ את הנקיות והטוהר, את המוסר והישר, את הענוה והפתיחות האמיתית, את אי-ההשתעבדות לחיצוניות בלבד¹⁶¹. הוא

150. הרחבה בספר בראשית, פרק י"ב פס' א'–י' ופרוש "משך חכמה" שם

151. עוד בדברי ריה"ל, כוזרי מאמר שני סע' י"ד–כ"ב

152. על פי ספר דברים פרק י"א פס' י"ב

153. מעין דברי רמב"ן, ויקרא כ"ו

154. על פי ספר בראשית פרק כ"ח

155. עוד על כך בספר תהילים פרק ל"ז

156. הליכה של התמדה, נחישות, יציבות והתחדשות כאחד, אומץ ועומק – יחד

157. כמו האמור במדרש רבה, שמות פרשת תרומה בענין "דירה בעולם הזה"

158. עוד על כך בנבואת ישעיהו פרק ב' פס' ו'–כ"ב, ובמסכת סוטה דף ד'–ה'

159. הרחבה ב"שמונה פרקים" לרמב"ם, פרקים ו'–ח'

160. מעין דברי משך חכמה לספר שמות פרק ג' פס' א'–ו'

161. בבחינת מדרש רבה, בראשית פרשה ל"ד – "הצדיקים לבם ברשותם, והרשעים – הם ברשות לבם"

שאמר לנו רואה האורות, מביט בעין הטובה¹⁶², עוסק בגידול תעצומות הנפש, שמתוך תורה בגדלותה ומתוך אמונה בטהרתה – האיר לדורות את התמונה הכוללת¹⁶³ של האהבות בעומקן ובאמיתיותן, מעל לקטנות המבט, לעכשויות הרצון, לנמיכות התועלת האנושית כשלעצמה, מעל לסתירות המדומות¹⁶⁴.

תמים תהיה עם ה' אלקיך

מו"ר הרב שלמה זצ"ל היה נכדו של הרואה הגדול¹⁶⁵.

יישום חי של הטהרה והענוה, האחריות והמסירות, שמירת הלשון ואהבת הארץ, היושר ותעצומות הנפש – גם יחד, בהליכה מתמדת, רצופה, נחושה ועמוקה של תמימות עם רצון ה'.

סילוק של מחיצות, ודבור של עין טובה, דבקות בתורה וישרות במידות, ענוה עם הרבה עוצמה – היו חלק מהותי מאישיותו של מו"ר זצ"ל. האכפתיות שהיתה לו כלפי הופעת הטוב האלקי בעולם, הביאתו להיות רגיש ואחראי כלפי הכל.

הפרטים, האנשים, האדם והאדמה, היו אצלו חיים שלמים. החתירה אל האמת וחיים של אמת הפכו להיות אצלו מכלול בלי פירוודים, בלי מחיצות, בלי סתירות מדומות.

זוהי התמימות הנפלאה, הישרה של מי שמתאים את רצונו לרצון שמים. ובגלל התמימות הזאת, נרצח מו"ר זצ"ל, עליה נלחם בדרכו השקטה והעדינה, למענה חי – ואותה רצו בעצם לרצוח.

ואנו, עם הכאב הנורא ועם החלל שנפער, ועם המשפחה הממשיכה, ועם התנועה הרוחנית שהרב שלמה ז"ל היה מבונה-בניה, נמשיך ונבנה, נעלה ונטהר, נגדיל את הענוה נתחזק בעד עמנו וערי אלוקינו וה' יעשה הטוב בעינינו.
ת.נ.צ.ב.ה.

162. מסכת אבות ה' כ"ג – שלשת הסימנים של אלו שהם מתלמידי של אברהם אבינו
163. עוד על כך בעולת ראי"ה א' עמ' קפ"ד בענין תנא דבי ר' ישמעאל, על ה"כתוב השלישי שמכריע ביניהם"

164. הרחבת דברים בהקדמה ל"שערי יושר" בענין ה"אני"

165. עוד על המשכת הדורות ברצף המוסרי – מידותי, בדרשות הר"ן דרוש ה' עמ' ס'–ס"ח